

BOZZAY RÉKA

MAGYARORSZÁGI DIÁKOK HOLLANDIAI TEOLÓGIAI TANULMÁNYAI LEVÉLTÁRI FORRÁSOK TÜKRÉBEN

THEOLOGICAL STUDIES OF HUNGARIAN STUDENTS IN THE NETHERLANDS BASED ON ARCHIVAL SOURCES. Hungarian peregrination found their new routes after having banned Calvinists students from Wittenberg and after the fall of Heidelberg. Hungarian students visited Dutch universities from the end of the 16th century till 1795 when French troops occupied the Netherlands. Most of the Hungarian protestants were Calvinists and the main goal of the peregrination academica was the education of Hungarian Calvinist clergymen. This papers aims at presenting the most important theological movements based on archival sources which originated from the Netherlands or reached the Hungarians Calvinist church through the Dutch universities: arminianism, puritanism and coccejanism. Hungarian representatives of these theological movements, their theological debates in the Netherlands and in their home church and furthermore their influence on the Hungarian/Transylvanian Calvinist church will be mentioned. In the last part I will examine the theological exams, testimonials and dissertations of becoming Calvinist theologists.

Az 1648-as vesztfáliai békében az európai nagyhatalmak egy új állam, a Németalföldi Hét Egyesült Tartomány Köztársasága (Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden) születését ismerték el, mely ország gyakorlatilag az utrechti unióban egyesült protestáns észak-németalföldi tartományok konglomerátuma volt. Az újonnan létrejövő állam már megalakulása előtt számos komoly oktatási intézménnyel rendelkezett, sőt maga az egyetemi oktatás kezdetei is az új állam létrejötte előtti időszakra nyúlnak vissza. Ez utóbbit azért is nagyon fontos hangsúlyoznunk, mivel az észak-németalföldi egyetemi oktatás megindulása szoros összefüggésben van a protestantizmus elterjedésével és a protestáns felsőfokú oktatás kereteinek a megeremtésével. Az első egyetemet, amely protestáns profilú egyetemként jött létre a lázadó protestáns északi tartományok területén, 1575-ben alapították Leidenben, majd ezt követték az újabb egyetem-alapítások 1585-ben Franekerben, 1614-ben Groningenben, 1636-ban Utrechtben, 1648-ban Harderwijkben. A kora újkorban két *athaeneum illustret* is létrehoztak, egyet Deventerben 1629-ben egy másikat pedig Amszterdamban 1632-ben.

Jogosan merülhet fel bennünk a kérdés, hogy magyarországi diákok miért utaztak egészen Németalföld északi részére, hogy ott tanulmányokat folytassanak. Még a magyarországi diákok tömeges németalföldi megjelenését megelőzően járt már magyar utazó a későbbi Hollandia területén. Gondoljunk csak a kor egyik legizgalmasabb leírására Szepsi Csombor Márton tollából, aki ugyan nem tanulmányi célból, de számos

észak-németalföldi várost meglátogatott. Tanulmányom célja, hogy bemutassa a holland teológia hatását néhány kiemelt levéltári forráson keresztül.

A németalföldi protestáns egyetemek felkeresését úgy is mondhatjuk, hogy a kényszer szülte. A 16. századig a földrajzilag sokkal közelebb fekvő német egyetemek voltak a magyarországi diákok kedvelt célpontjai. Wittenberg egészen a 16. század végéig a legjelentősebb német egyetem volt, ahol több mint ezer magyarországi diák fordult meg. Ezeknek a diákoknak kb. a fele egyébként nem magyar anyanyelvű, hanem német vagy szlovák származású volt.¹ Az is ismert, hogy Philipp Melanchthon közbenjárására jelentős számú volt a svájci református teológiai irányt követők száma.² Éppen ez utóbbi ténynek tudható be, hogy Wittenberg szerepe jelentősen csökkent a 16. század végétől kezdve, ugyanis a szász választófejedelem 1592-ben kitiltotta az egyetemről azon diákokat, aki az 1577-ben elfogadott *Formula Concordiae*-t (mely a lutheri és a kálvini irány közötti szakítást rögzítette) nem voltak hajlandók aláírni. Ettől kezdve magyar kálvinista diákok inkább Marburgot, illetve Heidelberget kezdték látogatni, noha tudjuk, hogy kálvinisták Wittenbergbe is – még ha csak néhány hétre is – beiratkoztak egészen 1614-ig.³ Heidelberg 1614-től lett a kálvinisták legfontosabb egyetemi célpontja. Ahogy erre Heltai János is rámutatott, ez egyrészt Keserői Dajka János tevékenységének volt köszönhető, aki még heidelbergi egyetemi tanulmányai alatt kötött szoros barátságot David Pareusszal, a heidelbergi egyetem professzorával. Miután Keserői Dajka Bethlen Gábor fejedelem udvari papja lett, maga is arra ösztönözte a fejedelmet, hogy a külföldi tanulmányúttal támogatott alumnusait Pareushoz, a kálvini ortodoxia jeles képviselőjéhez küldje Heidelbergbe.⁴ Ez az egyetem egészen 1622 szeptemberéig, amikor is Tilly csapatai feldúlták a várost és az egyetemet, töltötte be elsődleges szerepét a magyar református diákok peregrinációjában. A harmincéves háborúban bekövetkezett fordulat viszont megváltoztatta a magyarok útirányát Németalföld felé. Míg Bethlen idejében magyarországi/erdélyi diákok inkább a német egyetemeken tanultak, a két Rákóczi György uralkodása idején és azt követően a 17. században inkább Hollandiát és Angliát keresték fel.⁵

Teológiai irányzatok a források tükrében

A hollandiai peregrináció elsődleges célja a teológusok képzése volt. Ezt támasztják alá a beiratkozáskor feltüntetett szakok is. A teológiai tanulmányokról, azoknak a hatásáról

¹ SZABÓ András, *Die Universität Wittenberg als zentraler Studienort im 16. Jahrhundert* = Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert, szerk. Márta FATA, Gyula KURUCZ, Anton SCHINDLING, Stuttgart, 2006, 56.

² *Uo.*, 53.

³ HELTAI János, *Die Heidelberger Peregrination calvinistischer Studenten* = Peregrinatio Hungarica, i. m., 68.

⁴ *Uo.*, 65–68.

⁵ TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*, Budapest, 1978, 39.

már több tanulmány jelent meg. Ebben az írásomban néhány érdekes levéltári forrást emelnék ki, amiket a tanulmányok során jegyeztek fel az egyetemeken.

Az egyik ilyen forrás a remonstrantizmus (vagy arminianizmus) kérdése volt. Magyar és erdélyi reformátusság igyekezett óvni magát és diákjait minden egyházi újítástól, ami a Heidelbergi káté (1563) és a második helvét hitvallás (1566) által kijelölt irányvonaltól eltérhetett. Ezért a külföldi akadémiákról hazatérőket hitbéli elveikben megvizsgálták, az „elhajlókat” kiközösítették.⁶ A 17. század elején a hollandiai egyetemeken járt ifjak hazatérésük után könnyen szembesülhettek az arminianizmus vádjával. Jacob Arminius (1560–1609), leideni professzor, az egyéni önállóságot és szabadságot hangsúlyozta, ezzel vitatta az abszolút predestinációt, továbbá azt tanította, hogy az ember a hit által lett kiválasztva az üdvösségre. Arminius követőit a dodrechti zsinaton eretneknek nyilvánították, kiközösítették, és minden egyházi hivataltól megfosztották.⁷ Magyarországon 1631-ben⁸ és 1638-ban⁹ is foglalkoztak zsinati határozatok az arminianizmus kérdésével. Érdekes módon az arminianizmus vádja a 18. században éppen Hollandiában bukkant fel újra a magyar-erdélyi diákokkal kapcsolatban. A Groningeni Egyetemen, Anthonius Driessen (1684–1748) professzor a remonstrantizmus vádjával illette Hermanus Venema (1697–1787) franekeri professzort. Kettejük vitáját a holland szakirodalom nemcsak két professzor teológiai nézeteltéréseként értelmezte, hanem a hibát Driessen – elsősorban vallási kérdésekben megmutatkozó – merev személyiségében látta, aki minden, a sajátjától eltérő vagy attól bármiben is különböző álláspontot elfogadhatatlannak tekintett.¹⁰ 1734-ben Driessen egy olyan írást jelentetett meg Venema ellen, amiben elsősorban a kiválasztás kérdését, illetve más egyéb teológiai kérdéseket is tárgyalt, Venemát pedig, remonstránsnak, szociniánusnak nevezte. Ezt a kijelentését Alexander Comrie-nak Venema professzor előadásán készült jegyzetere alapozta. Venema ugyanis elődeinek, idősebb és ifjabb Vitringának a nyomán a kiválasztást kettősnek (általános és különös kegyelem) nevezte. A későbbi holland egyháztörténeti szakirodalom ezt a szétválasztást inkább filozófiai, mint teológiai kérdésnek tekintette, ezért nem tartotta teológiai vitára érdemesnek. További hibájául róttá fel

⁶ BÍRÓ Sándor, *A magyar református egyház története*, Budapest, 1949, 29.

⁷ W. VAN 'T SPIJKER, *De Synode van Dordrecht in 1618 en 1619*, Den Hertog, 1987, 115.

⁸ „Ezentúl csak olyanok ajánltnak a patrónusoknak, akik [...] a helvét hitvallással ellenkező mindenféle szektáktól, véleményektől pl. arminianismustól óvakodnak.” TÓTH Sámuel, *Adalékok a tiszántúli ev. reformált egyházkerület történetéhez*, Klny. a Debreczeni Protestáns Lapból, Debrecen, (1894/2), 41.

⁹ „[A]zon újítások megelőzése végett, a melyeket némely Angliában és Hollandiában összeesküdt – conspirati – magyar alumnusok akarnak az egyházba behozni. Ezentul a tiszáninenni és tuli akademikusok semmiféle egyházi hivatalba sem bocsáttatnak mindaddig, még visszajövetelök után hitekről, tudományokról, keresztyéni magaviseletekről bizonytságot nem tesznek s esküvéssel s nevék adásával nem kötelezik magokat a következő feltételek megtartására.” TÓTH, *i. m.*, 63.

¹⁰ A. YPEIJ, I. J. DERMOUT, *Geschiedenis van de Nederlandsche hervormde kerk*, Breda, 1824, III, 223–224.

Venemának Driessen, hogy Ádám bűnét annak utódaira is kiterjesztette.¹¹ Driessen nagyon komoly nyugtalanságot okozott állításaival a Holland Református Egyházon belül. Állításainak igazolására még azt is be akarta bizonyítani, hogy Venema tanai a franekeri egyetem külföldi diákjai körében is követőkre találtak, és a remonstráns tanok magyarországi és erdélyi terjesztésében Venema magyar és erdélyi diákjainak nagy szerepük volt. Az 1734. december 15-én tartott meghallgatáson Szombati Gergelynek és Réti Istvánnak az erdélyi és magyarországi remonstrantizmussal kapcsolatos kérdésekre kellett válaszolniuk: Voltak-e Magyarországon vagy Erdélyben olyan emberek, akiket remonstrantizmussal gyanúsítottak, és ezek Franekerben tanultak? Venema egykori diákjait megkérdezték-e arról, hogy tudnak-e Venema diákjai között olyanokról, akiket remonstránsnak tartanak? Egyáltalán Venema neve felmerült-e a remonstrantizmussal kapcsolatban? Az erdélyi egyház fellép-e Venema diákjai ellen? Vannak-e zsinatokon összeállított iratok Venema nézetei ellen? Venema diákjai kapnak-e speciális reverzalist Magyarországon és Erdélyben? Egyáltalán léteznek-e ilyen különleges reverzalistok?

A magyarok válaszából kiderült, hogy 4-5 remonstráns lehetett Erdélyben, de közülük nem mindenki tanult Franekerben, és a két megkérdezett senkit sem ismert Venema tanítványai közül, akit remonstrantizmussal vádoltak volna meg. Akiket remonstránsnak tartottak, közülük sem lehetett megállapítani senkiről, hogy Venema nézeteit osztotta volna. A két kihallgatott ifjú nem tudta megmondani, hogy az egyházi gyűléseken Venema neve egyáltalán szóba került-e. Biztosították továbbá a Groningeni Egyetemet, hogy a magyar és erdélyi egyház fellép az ortodoxiától elhajlókkal szemben. A remonstráns nézetekkel szemben reverzalist kell adniuk a diákoknak, de ezeket nem „specifikusan” Venema nézetei ellen írták.¹²

Az erdélyi vonatkozású ügy nem maradt a Groningeni Egyetem falai között, hanem eljutott egészen Kolozsvárig is, ahogyan az Kolumbán Vilmos József legújabb kutatásaiból kiderül. Venema egykori franekeri tanítványait, Makfalvi Józsefet, Verestói Györgyöt, a későbbi püspököt, illetve a kolozsvári nyelvész és történelemtanárt, Csepregi Turkovics Ferencet, már jóval hazatértük után heterodoxia vádjával illették. Csepregi még a magyarok groningeni kihallgatása előtt, 1733-ban levelet írt Venemanak, amiben biztosította tanárát, hogy egykori magyar diákjai nem tértek el a „tiszta tantól”. Az ügy erdélyi tisztázásához végül 1735-ben Csepregi és Verestói „a püspök jelenlétében, a kolozsvári kollégium tanárai és gondnoka előtt nyilvánították ki, hogy az ortodox eklézsia hívei”.¹³ Verestói két év múlva Venema aforizmáit kívánta kiadni, amit a Főkonzisztórium nehezményezett, és Szigethi Gyula István püspököt kérték fel a fordítások ellenőrzésére.¹⁴

¹¹ *Uo.*, 225–226.

¹² RGCGA, 'Acta senatus academici', *klad-resoluties van de senaat, 1718 sep 5–1763 sep 3.*, Toegangnummer 46, inv. nr. 2.1.1.2.18.

¹³ KOLUMBÁN Vilmos József, *Makfalvi József hitvallása*, Református Szemle, (2016/1), 56.

¹⁴ KOLUMBÁN Vilmos József, *Holland irányzatok és erdélyi követők*, Református Szemle, (2012/4), 418.

Érdekességképpen meg kell jegyeznünk, hogy a groningeni vizsgálat után a listát átadták a szenátusnak, és a Venema elleni heterodoxiával kapcsolatos pontokat visszavonták.¹⁵ Erdélyben viszont tovább folytak a vizsgálatok, és Makfalvi, valamint még két másik volt peregrinus, Nádudvari Sámuel és Huszti András esetében kiderült, hogy valóban részt vettek az univerzalista teológia erdélyi terjesztésében. Mindhármukat perbe fogták az 1740-es években, és végül elmarasztalták őket.¹⁶

A 17. század közepén Samuel Maresius (1599–1673) groningeni teológia professzor és Gisbertus Voetius (1589–1676) között több kérdésben is komoly teológiai vita zajlott. Kettejük konfliktusa 1641-re vezethető vissza, amikor Maresius Den Bosch város lelkészeként nem ellenezte, hogy a protestánsok – többek között városi vezetők – belépjenek az eredetileg római katolikusok által még 1318-ban Mária tiszteletére létrehozott Miasszonyunk Testvériségbe (Onze-Lieve-Vrouwe-Broederschap/Bossche Broederschap). Maresius ezzel valószínűleg a protestáns befolyást akarta megerősíteni egy katolikus szervezetben, így nyerve új híveket a reformációnak. Voetius, aki ekkor már Utrechtben a teológiai karon tanított, és városi lelkész volt, maga is Észak-Brabant tartományban tevékenykedett korábban lelkészként, elképzelhetetlennek tartotta a protestánsok belépését egy tradicionálisan katolikus szervezetbe. Végül a vallon zsinat úgy határozott, hogy egy ilyen kérdésben a zsinatnak kellene döntenie, elviekben nem ellenzik a protestánsok belépését katolikus testvériségekbe, de ha belépnek, egyházi funkciókat (mint diakónus) nem tölthetnek be a református egyházon belül.¹⁷

Másik konfliktusforrás az volt, hogy Maresius és a *theologia traditiva* követői¹⁸ mérsékeltebb álláspontot követtek, teológiai vitákban is kevésbé vehemensen vettek részt, mint utrecht-i kollégájuk. Maresius, William Amesius (1576–1633) és Antonius Waleus (1573–1639) szerint a Krisztus iránti szeretet, Krisztusnak mint közvetítőnek köszönhető, ezzel emberi természetét hangsúlyozták. Voetius, Johannes Maccovius (1588–1644) és Andreas Rivetus (1572–1651) szerint Krisztust kizárólag isteni természete miatt lehet szeretni. 1649-ben Maresius megjelentette *Theologus paradoxus* című művét, amiben azt állította, hogy Voetius művében 600 paradoxont talált. Meggyőződéssel infralapszarianusként¹⁹ azzal érvelt, hogy Voetius a predestináció tárgyának meghatározásában nem világos megkülönböztetéseket alkalmazott. Továbbá Maresius úgy

¹⁵ RGCGA, 'Acta senatus academici', *klad-resoluties van de senaat, 1718 sep 5–1763 sep 3*, Toegangnummer 46, inv. nr. 2.1.1.2.18.

¹⁶ KOLUMBÁN, *Holland irányzatok...*, i. m., 416–421.

¹⁷ A. J. KUNZ, *Samuel Maresius en het conflict rondom de Bossche Broederschap. De erfenis van het rijke roomse leven*, Reformatorisch Dagblad, 1999. december 16., 20.

¹⁸ Idősebb és ifjabb Frederik Spanheim professzorok.

¹⁹ A supra- és infralapszarianizmus kérdése arról szól, hogy érvényes-e a predestináció Ádám bűnbeesésére vonatkozóan vagy sem. A kérdés, hogy hol kezdődött a predestináció: a bűnbeesés előtt és fölötté (supra-lapsum) vagy a bűnbeesés után, a bűnbeesésen belül (infra-lapsum). SEBESTYÉN Jenő, *A predestináció és problémái*, Budapest, 1922, 33.

gondolta, hogy a dordrehti zsinat a szupralapszariánizmust elvetette.²⁰ A harmadik nagyobb konfliktus a puritán elvek hollandiai meggyökeresedése körül zajlott. Maresius világosan a puritánok elvei, különösen azok egyházszerkezeti kérdésekben megfogalmazott újításai ellen lépett fel. Voetius a Nadere Reformatie, a Hollandiában meggyökeresedő, az angliai puritanizmussal rokon kegyességi irány szócsöve lett. Számos magyar peregrinus éppen Voetius hatására került kapcsolatba a puritán tanokkal.

Két évvel a fentebb említett *Theologus Paradoxus* után, 1651. szeptember 9-én az utrechti zsinat szakértőket kért fel, hogy vizsgálódjanak Voetius és Maresius vitájában, melynek alapját egy vitairat képezte. Voetius megjelent a meghallgatáson, ahol azt kezdték tőle, hogy közvetve vagy közvetlenül folytatta-e az írást Maresius ellen, tervében volt-e, hogy tollát újból felvegye Mareius ellen, valamint Maresius publikált-e ellene valamit. Voetius azt válaszolta, hogy mióta őt Maresius a *Theologus Paradoxus* című művében megsértette, sem közvetve sem közvetlenül nem írt Maresius ellen, de most neve és jó híre megőrzése érdekében *Bibliotheca Theologiae* című könyvének bevezetőjében szándékában áll írni. Mióta ő nem írt, Maresius több könyvet is kiadott, többek között a *Theologus Paradoxus* címűt, egy munkát a magyar Petrus Bacca ellen, egyet egy erdélyi lelkész ellen, továbbá a *Xenia Academica*, *Operum Gomarit*, a *Systema Theologicumot* és most a *Hyperaspistes Jonathanis Helosii*-t Stuart tot Linden ellen.²¹

Milyen összefüggésben merült fel ebben a felsorolásban két magyar is? Petrus Bacca, akit Voetius – magát is védendő – említett a zsinati vizsgálaton, nem más, mint Szathmári Baka Péter (1625–1673), aki hosszú időt töltött holland egyetemeken, többek között Voetius tanítványaként Utrechtben, ahol Voetius *Selectarum disputationum theologicarum* című disputációs gyűjteménykötetében jelent meg *De signis sextae quae est de probationibus spirituum. Pars altera, continens spiritus Posoniensis in Hungaria, qui anno 1641 et 1642. Utrecht, 1648* című műve. Szathmári Baka később Groningenbe is beiratkozott, és ott is teológiát hallgatott, így ismerte meg Maresiust.

Maresius, a puritán tanok ellenzője, a Groningenben tanuló magyarok révén tudomást szerzett arról, hogy a puritán Tolnai Dali János, a pataki iskola tanára, változásokat akart az egyházkormányzatban és a szertartásokban bevezetni. Maresius ennek hatására az újításokkal szemben disputációkat tartatott magyar diákokkal, amit *Questionum aliquot theologicarum, regimen, ordinem, praxim et eutaxiam ecclesiae spectantium, decisio academica, authore Samuele Maresio* címmel adtak ki 1648-ban.²² Erre az ekkor Franekerben tanuló Szathmári Baka írt választ *Defensio simplicitas ecclesiae* című vitairatában (Franeker, 1649). Ebben Szathmári Baka Maresiust azzal vádolja, hogy

²⁰ Willem J. VAN ASSELT, Paul H. A. M. ABELS, *The Seventeenth Century. Internal Confessionalisation and the „Further Reformation”* = Handbook of Dutch Church History, szerk. Herman J. SELDERHUIS, Göttingen, 2015, 335–336.

²¹ HUA, 24–1, *Nederlandse hervormde classis Utrecht*, 347, 1641–1663, Acta van de provinciale synode van Utrecht

²² SZINYEI Gerzson, *Helvreigazításul*, Magyar Könyvszemle, (1898/6), 206–207.

tájékozatlan és következetlen a püspöki tisztség pártolása miatt, bátortalannak nevezi a *presbiteriumok* létrehozásának leállítása miatt, politikai állásfoglalása miatt bölcsekedőnek nevezte. Erre Maresius *Popularis ad popularem* című (Groningen, 1649) művében válaszolt, amit személyesen Bakának címzett, és szemére vetette tudatlanságát, egyháza elleni vádaskodását és egykori professzoraival szembeni hálátlanságát. Maresius munkájában többször emlegette a szintén puritánus érzelmű Christianus Schotanus is, akiről feltételezte, hogy Szathmári Bakát támogatta műve elkészítésében.²³ Szathmári Baka Maresius ezen írására is válaszolt *Vindiciae Defensoris Simplicитatis Ecclesiae Adversus Irenaei Simplicii Philadelphi Epistolam partim Inreparatoriam, partim Apologeticam* című munkájában még 1651-ben, ez azonban csak két évvel később jelent meg. Erre Maresius már nem írt választ.²⁴

Voetiusnak a zsinati vizsgálatra adott válaszából az is kiderül, hogy Maresius még egy közelebről meg nem nevezett erdélyi lelkésznek is írt. Ez volt az 1649-ben megjelent *Ad epistolam R.D. N.N. ex Transylvania nuper scriptem brevis responsio sive iudicium liberum et consilium theologicum ac christianum de controversiis in ecclesiis Transylvaniae et Hungariae ab aliquo tempore agitatis, praesertim circa regimen ecclesiasticum, et illorum componendarum recta ratione* című röpirata, amiben az orthodoxia tanait védelmezve támadja az arminianizmust, a coccejanizmust, sőt a puritánus gondolatok közül elítéli a sátoros ünnepek és a püspöki hivatal elleni agitációt.²⁵

Maresius tehát a magyarokat a puritán elvek szerinti reformgondolatok miatt támadta. Talán nem véletlen az sem, hogy Maresiusnak ezek a munkái nem kerültek el Voetius, a hollandiai puritanizmus vezéralakjának a figyelmét. Egyébként is Utrechtben lángoltak fel a leghevesebben az orthodoxia hívei és puritánus teológusok eszméi közötti viták, hiszen ez a város lett a puritanizmus központja, legjelentősebb hollandiai szellemi vezetői maga Voetius, továbbá Carolus de Maets (1597–1651), Meinardus Schotanus (1593–1644), Johannes Hoornbeek (1617–1666) professzorok (ez utóbbi 1654-től leideni professzor), kinek elnöklése alatt jelentős számú disputáció született magyar diákok tollából.²⁶

Maresius és Voetius közötti viszály végül 1669-ben ért véget, amikor összefogtak közös ellenfelek a teológus Coccejus és a filozófus Descartes ellen.²⁷

Izgalmas forrásaink a 17. század második felében megjelenő teológiai irányzat, a coccejanizmus dokumentumai. Az irányzat Johannes Coccejus (1603–1669) franekeri,

²³ NAGY Géza, *A református egyház története 1608–1715*, Máriabesnyő-Gödöllő, 2008, I, 282–283.

²⁴ HERPEI János, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Apáczai és kortársai*, Budapest–Szeged, 1966, II, 89.

²⁵ NAGY, *i. m.*, 282–283.

²⁶ Az utrechti disputációról lásd: SZABÓ Károly, HELLEBRANT Árpád, *Régi Magyar Könyvtár, Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*, Budapest, 1898, III. és SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár 3: Pótlások, kiegészítések, javítások*, szerk. BORSA Gedeon, DÖRNYEI Sándor, SZÁLKA Irma, Budapest, 1990–1996 III/1–5.

²⁷ VAN ASSELT, ABELS, *i. m.*, 336.

majd leideni professzor tanairól kapta a nevét. Coccejus és tanítványai egy olyan teológiai iránynak voltak a képviselői, mely a 17. század második felében virágzott: az ún. profétai teológiaé.²⁸ Vissza akart térni a reformátori örökséghez, hangsúlyozta, hogy a teológia egyetlen forrása a Szentírás, a hívők mélyedjenek el annak tanulmányozásában, vegyék észre azt a kapcsolatot, amiben a Szentírás különböző részei állnak egymással. A teológiát gyakorlati és nem spekulatív tudományként magyarázta, szövetségi teológiája, mely Isten és ember szövetségét a Biblia alapján magyarázta, illetve a szombat tartásáról szóló kijelentései nagy hatással voltak a magyar diákokra, akárcsak allegorikus Biblia-magyarázatai.²⁹

Coccejusnak a Magyar Református Egyházra gyakorolt hatása diákjai disputációiban követhető nyomon. Mind franekeri professzorsága, mind leideni munkája során disputáltak magyarok az elnöklete alatt. Álljon itt – a teljesség igénye nélkül – a disputálók közül néhány: Franekerben többek között Bihari Ferenc 1648-ban,³⁰ Leidenben Diószegi Kalmár Pál 1652-ben,³¹ Becskeházi V. István 1653-ban,³² id. Köleséri Sámuel 1655-ben.³³ Majd Coccejus követőinél, például a leideni Christophorus Wittichiusnál (1625–1687) disputált például Pataki István, későbbi kolozsvári professzor.³⁴

Coccejus tanainak legnagyobb ellenfelei éppen a korábban említett hollandiai puritánus irány vezéralakja Gisbertus Voetius, utrechti professzor és tanítványai voltak. Az ő magyar tanítványaik közül is többen felléptek Coccejusszal szemben. Példaként említhetjük Eszéki Istvánt, aki még utrechti tanulmányai során többször disputált Voetius, majd Leidenben Voetius tanítványa és korábbi utrechti professzortársa Johannes Hoornbeek elnöklete alatt. De szintén a coccejanizmus ellenes körhöz sorolhatjuk Szatmárnémeti Mihályt, a későbbi erdélyi püspököt is, aki Leidenben 1666-ban kétszer is Hoornbeek elnöklete alatt disputált.³⁵

²⁸ ERNESTINE VAN DER WALL, *Dutch Puritanism and Cocceianism in the Early Modern Period. In search of the republic of letters = Intellectual relations between Hungary and the Netherlands 1500–1800*, szerk. Arnoud VISSER, Wassenaar, 1999, 43.

²⁹ LADÁNYI SÁNDOR, *Peregrination ungarischer reformierter Studenten = Universitatis Budensis: 1395–1995: International Conference for the History of Universities on the Occasion of the 600th Anniversary of the Foundation of the University of Buda*, szerk. SZÖGI LÁSZLÓ, VARGA JÚLIA, Budapest, 1997, 206.

³⁰ F. POSTMA, JAN VAN SLUIS, *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843*, Leeuwarden, 1995, Coccejus 50/1648. 3a Disp. IV. De foedere Dei cum Homine agens de sacramento, promissione et comminatione federis operum.

³¹ SZABÓ, HELLABRANT, *i. m.*, Nr. 1805 Disputationum Theologicarum Ordinariarum Vigesima-Octava, De Justificatione.

³² *Uo.*, Nr. 1841 Disputatio Theologica Vigimasexta, Et quidem duodecima agens De Potentia Scripturae, quoad docendam veritatem.

³³ *Uo.*, Nr. 1937.

³⁴ ZOVÁNYI JENŐ, *A coccejanizmus története: Tanulmány a protestáns teológia múltjából*, Budapest, 1890, 135–137.

³⁵ *Uo.*, 124–125.

Voetius és tanítványai Coccejust a karteziánus filozófia irányába tanúsított szimpátiája miatt támadták. Descartes filozófiáját a puritánok úgy értelmezték, hogy az negatív hatással lehet a református teológiára, különösen annak Isten létével szemben megfogalmazott kétségei miatt. Hosszútávon mégis a coccejánus tanoknak lett nagyobb népszerűsége, ugyanis egyre többen követték Coccejus tanait. A coccejánus-karteziánus tételek követője volt a heterodoxiával vádolt teológus, Herman Alexander Roëll (1653–1718), aki 30 évvel Voetius halála után lett a teológia professzora Utrechtben.³⁶ Roëll jó kapcsolatokat ápolt a magyar diákokkal, Szathmárnémethi Sámuel, későbbi kolozsvári coccejánus-karteziánus professzor – a coccejánus-ellenes Szathmárnémeti Mihály fia – munkájához *Prophetia s. prophetae Zachariae explicata* (Utrecht, 1714) címmel írt előszót.³⁷ Szintén a karteziánus-coccejánus tanok követői között találjuk Hollandiában id. Campengius Vitringát (1659–1722), Ruardus Andalát (1665–1727), a franekeri egyetem professzorait is.³⁸

Coccejus követői voltak a Leideni Egyetemen Johannes Valckenier (1617–1670), Christophorus Wittichius (1625–1687) és Hermann Witsius (1636–1708). Az ő elnökségük alatt disputált a legtöbb magyar és erdélyi diák a 17. század 70-es, 80-as és 90-es éveiben. Coccejus írásai voltak a központi témái Wittichius műveinek, miután Nijmegenből Leidenbe érkezett. Magyarok legalább 32 alkalommal disputáltak az elnöksége alatt. De a puritán irány képviselői, ifj. Jacobus Trigland (1652–1705)³⁹ és Johannes a' Marck (1656–1731)⁴⁰ elnöksége alatt is találunk még disputáló magyarokat.

Coccejusnak jelentős számú magyar követője akadt ugyan, de a remonstránsokkal közeli kapcsolatot ápoló erdélyi unitáriusok körében nézetei ellenzökre is találtak. Molnár Dávid legutóbb megjelent munkájában vizsgálja a kolozsvári szász unitárius eklézsia első papja, ifj. Joachim Stegmann (1618–1678) egyik munkáját. 1653-ban Holland tartomány rendjei egy antiszociniánus ediktumot adtak ki.⁴¹ Ezzel összefüggésben Jonasz Szlichtyng (1592–1661), lengyel származású unitárius teológus 1654-ben egy értekezést jelentetett meg, amelyben toleranciáját fejezte ki. Ennek az Apológiának a megcáfolásával Coccejust bízták meg, aki korábbi munkáiban is támadta

³⁶ VAN DER WALL, *i. m.*, 45.

³⁷ *Uo.*, 46.

³⁸ *Uo.*, 46.

³⁹ Vö. SZABÓ, HELLBRANT, *i. m.*, Nr. 1514, 1656, 1705, 1707, 1753, 4138, BORSA, DÖRNYEI, SZÁLKA, *i. m.* 2. kötet, Nr. 6285, 6287, 6288; BORSA, DÖRNYEI, SZÁLKA, *i. m.* 4. kötet, Nr. 7166.

⁴⁰ SZABÓ, HELLBRANT, *i. m.*, Nr. 4139, 4140, 4724; *Régi Magyar Könyvtár III/XVIII. század. Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai. 1712–1760.* szerk. DÖRNYEI Sándor, SZÁVULY Mária, Budapest 2005, I, Nr. 546, 1753, 1754, BORSA, DÖRNYEI, SZÁLKA, *i. m.* 4. kötet, Nr. 7103, 7174.

⁴¹ S. B. J. ZILVERBERG, *Lancelot van Brederode en zijn geschrift „Van de apostasie dat is van den afval der Christenen (1659).”*, *Nederlands Archief Voor Kerkgeschiedenis / Dutch Review of Church History* (1970/2), 230.

a szociniánusokat. 1670 körül Stegmann *Cocceius coccysans* (Kakukkoló Coccejus) címmel szentelt védíratot a kárhoztatott szociniánus tanoknak és az egyházi tolerancia kérdésének.⁴²

Teológusok disszertációi, testimóniuma és lelkészi vizsgája

A teológusok többsége inkább disputációkat készített, kevesen doktoráltak közülük. Néhány esetben az egyetemi jegyzőkönyvekben is maradt nyoma doktorálásnak, nemcsak a diák disszertációját ismerjük. Utrechttel kapcsolatban csak két példát említenék.⁴³ 1653. január 12-én Komáromi Csipkés György fordult azzal a kéréssel az utrechti szenátushoz, hogy doktori fokozatot szerezhessen teológiából,⁴⁴ aki utóbb sikeres vizsgájáért még az akadémiai arany- és ezüstérmét is megkapta.⁴⁵ 1736. november 23-án Borosnyai Nagy Zsigmond lett teológiai doktor.⁴⁶ Groningenben Keresztúri Bálint doktori vizsgájának az apró részleteit is ismerjük.⁴⁷ 1660. január 12-én kérte az egyetemi szenátust, hogy doktori vizsgát tehessen, valamint kérte a vizsga napjának kijelölését. A szenátus ezt jóváhagyta, mivel Keresztúri megfelelt a vizsga feltételeinek. A vizsgára január 30-án, 31-én és február 1-jén került sor, 2-án az egyetemi ifjúság jelenlétében tartott előadást, majd 3-án az akadémiai templomban prédikációt. Február 27-én és 28-án tartotta doktori disszertációjáról a vitát.⁴⁸ Március 7-én aláírta a Heidelbergi káté, a Németalföldi hitvallás és a dordrechti zsinat kánonjainak szövegét.⁴⁹ A tényleges promócióra március 13-án került sor.⁵⁰

⁴² MOLNÁR Dávid, *A kakukkoló Coccejus és egy beteg lélek alaptalan képzelődése: Az ifjabb Joachim Stegmann műveiből = A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. BALÁZS Mihály, BARTÓK István, Szeged, 2016, 141.

⁴³ Az Utrechttben doktoráltak teljes listáját lásd: SEGESVÁRY, *i. m.*, 60–62.

⁴⁴ HUA, 1352 *Universiteit Utrecht, faculteit godgeleerdheid*, 1. Beschrijving in voorbereiding 1 Acta facultatis theologiae in inlyta academia Ultrajectina, 1637. Resoluties van de faculteitsvergaderingen, 1637–1818. 25.

⁴⁵ SEGESVÁRY, *i. m.*, 60.

⁴⁶ HUA, 1352 *Universiteit Utrecht, faculteit godgeleerdheid*, 1. Beschrijving in voorbereiding 1 Acta facultatis theologiae in inlyta academia Ultrajectina, 1637. Resoluties van de faculteitsvergaderingen, 1637–1818. 51.

⁴⁷ MIKLÓS Ödön, *Keresztúri Bálint doktori vizsgája (1660)*, Dunántúli Protestáns Lap, (1917), 210–212.

⁴⁸ RGCGA, *Senaat en de faculteit van de Groningse universiteit*, Toegangnummer 46. inv. nr. 2.1.1.2. Acta Senatus academici, klad resoluties van de senaat, 16. 1651. aug. 25.–1671. aug. 17.

⁴⁹ RGCGA, *Senaat en de faculteit van de Groningse universiteit*, Toegangnummer 46. inv. nr. 2.1.3.1 Theologische faculteit 135. 'Formula iuramenti a theologiae candidatis praestandi' en 'decretum senatus academici' betreffende deze eed, met daarop afgelegde verklaringen door de kandidaten in de theologie, 1618–1781.

⁵⁰ RGCGA, *Senaat en de faculteit van de Groningse universiteit*, Toegangnummer 46. inv. nr. 2.1.1.2. Acta Senatus academici, klad resoluties van de senaat, 16. 1651. aug. 25.–1671. aug. 17.

Az utrechti teológiai karon tanuló magyarok hazaindulások előtt professzoraiktól kértek testimoniumot. A kari jegyzőkönyv 1773. január 28-án kelt bejegyzéséből kiderül, hogy kétféle szövegezésű testimoniumot készítettek el. Az első azoknak a diákoknak készült, akik máshol kezdték meg tanulmányaikat, de a Szentírás tanulmányozásában tett előmenetelüknek és feddhetetlen viselkedésüknek köszönhetően kiérdemelték az utrechti teológiai kar testimoniumát. A második testimonium azoknak a magyar/erdélyi hallgatónak készült, akik tanulmányaikat teljes egészében Utrechtben töltötték, és mind tanulmányaik, mind viselkedésük révén kiérdemelték utrechti professzoraik dicsérő szavait. Mindkét bizonyítvány azzal zárul, hogy a diákok megszerzett tudásukkal a magyar/erdélyi egyház épülésére szolgálnak.⁵¹

Utrechtben a magyar diákok kérték az utrechti *classist*, hogy lelkészi vizsgát tehesenek. Az első ilyen megkeresésre 1733 augusztusában került sor, amikor is hét magyar kérte, hogy a kétszintű lelkészi vizsgát (*praeparatoire* és *peremptoir* vagyis előkészítő és döntő módon) letehesse.⁵² A vizsgát az utrechti lelkészek előtt kellett letenni egy összevont *classison* (*classis contracta*), vagyis egyszerűen az egész *classis* és egy további professzor előtt. 1790-ben professzor Carolus Segaarnak megköszönték a részvételt a magyarok vizsgáztatásában, és egyúttal a városi lelkészeket kérték fel, hogy ők (a legidősebben kezdve, egymást felváltva) folytassák le a magyarok vizsgáztatását.⁵³ A jelöltek bizonyítványt kellett adjanak hazai iskolájuktól, magyarországi egyházi tagságukról, tanulmányi előmenetelükről és viselkedésükről, az utrechti angol egyház lelkészétől pedig a görög és héber nyelv ismeretéről. A vizsga során héber és görög nyelvből és az istentisztelet fő pontjairól kérdezték a jelölteket. A vizsgáért és a latin nyelvű bizonyítványért a magyaroknak nem kellett fizeniük.⁵⁴

A holland egyetemeken tanuló magyarországi diákok teológiai tanulmányaik során ismerkedtek meg a legújabb irányzatokkal, melyek egyrészt holland eredetűek voltak, vagy holland közvetítéssel jutottak el Magyarországra. A három legjelentősebb teológiai irányzat, az arminianizmus, a puritanizmus és a coccejanizmus számos magyar követőre talált. A már jól ismert disputák mellett – ahogy fentebbi példáinkból is láthattuk – az egyetemi levéltárak számos olyan dokumentumot őriznek, melyek a magyarországi diákok új teológiai irányokkal való kapcsolatát igazolják. Mindemellett a levéltári gyűjtemények a diákok disszertációiról, bizonyítványairól és lelkészi vizsgáiról is szolgálnak apró, ám annál jelentősebb, adalékokkal, melyek fontos forrásai művelődéstörténetünknek.

⁵¹ HUA, 1352, *Universiteit Utrecht, faculteit godgeleerdheid*, 1. Beschrijving in voorbereiding 1 Acta facultatis theologiae in incluta academia Ultrajectina, 1637. Resoluties van de faculteitsvergaderingen, 1637–1818. 212–214.

⁵² SEGESVÁRY, *i. m.*, 62–64.

⁵³ Joh. Fr. DE KRUYFF, *Utrechts Classicaal Handboekje of voornamely hoofdsakelijke inhoud der Classicalia van de classis van Utrecht van 1619 tot 1791*, Utrecht, 1793, 114–115.

⁵⁴ SEGESVÁRY, *i. m.*, 64–65.